

سرمایه اجتماعی و سنجش آن

محمد علی محمدی

گروه پژوهشی رفاه اجتماعی

سال انتشار: ۱۳۸۴

سخن ناشر

ای نام تو بهترین سرآغاز

اصلاح و بهبود کمی و کیفی فرآیند نشر و چاپ کتاب در دانشگاهها، مانند هر فعالیت بنیادی دیگر در کشور ما، همواره با دشواریهای جدی همراه است و نیازمند هماهنگی و سازگاری لازم میان ساختارهای فرهنگی، علمی، اجرایی، اقتصادی و اجتماعی موجود می‌باشد. به رغم تمام دشواریها و با توجه به اهداف و رسالت دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی، مبنی بر ارتقا سطح دانش، نگرش و رفتار افراد جامعه و تلاش در جهت ارائه راهکارهای علمی مبتنی بر دستاوردهای پژوهشی بومی کارآمد و به روز در حیطه‌های توانبخشی سلامت و رفاه اجتماعی، سلامت روان و ... جهت حل معضلات اجتماعی مبتلا به جامعه، کاهش مشکلات و آسیب‌های اجتماعی و تغییر رفتارها و الگوهای فرهنگی، مرکز انتشارات معاونت پژوهشی این دانشگاه مصمم است تا با نشر آثار پژوهشگران ایرانی و پویندگان راه علم و دانایی، در هر چه هموارتر ساختن مسیر و رفع موانع موجود برای دستیابی به این اهداف گام بردارد.

امید است با عنایت ایزد منان و هم اندیشی اهل قلم در این راه پرفراز و نشیب موفق شویم.

امروزه سرمایه اجتماعی یکی از مباحث اصلی و اساسی مراکز دانشگاهی، تحقیقاتی و برنامه ریزان دولتی است که سرآمد آنها بانک جهانی می باشد که ادبیات بسیار غنی در این حوزه گردآوری کرده است. اما اینکه جوامع شرقی و کشورهای در حال توسعه می توانند از طرح بحث سرمایه اجتماعی بهره مند شوند؟ و آیا تولید و تقویت سرمایه اجتماعی در حوزه وظایف دولت است و یا اینکه دولت در این عرصه نباید دخالت کند؟ تفاوت بین سرمایه اجتماعی و سرمایه انسانی کجاست؟ همچنین آیا سرمایه اجتماعی یکی از مسائل اجتماعی ما در ایران است که باید واقعاً به آن پرداخته شود؟ کلیه سؤالات مطرح شده و پاسخ های آنها مباحثی است که در این کتاب مورد بررسی و نقد قرار گرفته و نویسنده سعی کرده است با قلمی روان و شیوا جوانب مختلف موضوع را بررسی نماید لذا مطالعه این کتاب را به کلیه علاقه مندان، پژوهشگران و دانشجویان در زمینه مسائل اجتماعی توصیه می نمایم.

انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی

تقدیر و تشکر

این کتاب، حقیقتاً محصول یک رابطه شبکه‌ای است که در آن انتظار و توقع، داد و ستد، اعتماد و پاسخ به آن در یک چرخه خویشاوندی و یا چرخه‌ای از روابط دوستان و آشنایان جریان دارد. آنچه باعث تولید این اثر شد، در وهله اول، مرهون اعتماد مدیریت دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی به اینجانب بود که این طرح و ایده را به من سپردند. از آنان تشکر و قدردانی می‌کنم.

در وهله دوم، حمایت و همکاری دوستانم به آماده شدن به موقع کتاب کمک شایانی کرد. مشاوره علمی و عالی کسانی چون آقای سعیدمدنی و دکتر مسعود پدram و همکاری خانم‌ها زهرا حیدرزاده و مرجان شیرزاده در تهیه و تدوین مطالب بخش سرمایه اجتماعی درایران، از منابع سرمایه‌ای بود که من در این اثر از آن بهره‌مند شدم.

وهله سوم، نقش و کمک خویشاوندانم بود که در اینجا لازم است از همکاری آنان تشکر کنم.

از میترا چراغ‌پور به خاطر همکاری صمیمانه، از اردلان زارع به خاطر نمونه خوانی، آرمان نوین و صدیقه چراغ‌پور به خاطر کنترل نهایی و ناهید برومند به خاطر مطابقت نسخه‌ها با اصل.

فهرست عناوین

عنوان	صفحه
مقدمه	
فصل اول: سرمایه اجتماعی چیست و چگونه سنجیده می شود؟ ... ۱	
فصل دوم : نظریه ها و نظریه پردازان سرمایه اجتماعی: سنجه ها و سنجش ها..... ۴۳	
فصل سوم : سرمایه اجتماعی و توسعه سیاسی: متغیرهای سنجش توسعه سیاسی..... ۹۷	
فصل چهارم : رویکرد جامعه شناسختی به سرمایه اجتماعی: یک الگوی سنجش..... ۱۳۵	
فصل پنجم: مروری بر ادبیات سرمایه اجتماعی در ایران: سنجش های موجود..... ۱۶۹	
خلاصه و نتیجه گیری..... ۲۶۱	
منابع و مأخذ..... ۲۶۷	

مقدمه :

دنیای سرمایه‌داری غرب و یا به تعبیر دیگر مدرنیته غربی به دلیل پویایی، همیشه یک راه برون رفت برای مشکلات و معضلاتی که از جهت عمل خود ایجاد می‌شود، گذاشته و هر از چندی که نشانه‌هایی از بن بست و فروپاشی در نظام سرمایه‌داری و یا مدرنیته غربی مشاهده شود، جنبشی، نظریه و یا مکتبی فلسفی - اجتماعی ظهور پیدا می‌کند که با به چالش گرفتن مدرنیته راه‌حل‌های مواجهه با مخاصمات و بحران‌های اجتماعی را نشان می‌دهد.

در اوان جوانی مدرنیته، زمانی که احساس می‌شد سرمایه‌داری غربی بی مهار و بی ملاحظه به عرصه مناسبات و روابط اجتماعی و عشق و احساس و عاطفه هجوم برده و تضادهای آشکاری بین طبقه‌ی کارگر و سرمایه‌دار ایجاد کرده، نظریه مارکس و فلسفه مارکسیسم ظهور پیدا کرد و با تئوری الیناسیون و با به چالش گرفتن سرمایه‌داری، غرب را از بحرانی که می‌توانست به فروپاشی

آن بیانجامد نجات داد. اگرچه مارکس و مارکسیسم مستقیماً چنین طرحی را نداشته و حتی اگرچه شاید مارکسیست‌ها در پی به سقوط کشاندن سرمایه‌داری بودند اما صرف وجود فضای آزاد بحث و نقد و نظر، باعث شد تا نقدهای بیرحمانه و گاهی خشن مارکسیسم، به تقویت نقاط ضعف و حل منازعات درونی اروپا منجر شود و در مقابل مارکسیسم در روسیه فتودالیت و شرق غیرمدرن جلوه‌گر شود که در آن بستر نقد و نظر چندان فراهم نبود. قبل و بعد از آن هم فلسفه‌ها و جنبش‌های متعدد دیگری در غرب به ظهور رسیدند و کم و بیش مستقیم یا غیرمستقیم به حل منازعات جوامع غربی کمک رساندند. ادامه مارکسیسم با مکتب فرانکفورت و چپ‌های مدرن، فلسفه‌های اگزیستانسیالیستی، پدیدارشناسی، جنبش‌های حقوق بشر، محیط زیست، نهضت سبزها و غیره و اخیراً هم با ظهور توفنده فلسفه پست‌مدرنیسم در نقد شالوده‌شکنانه مدرنیسم، در هر عرصه‌ای احساس می‌شد که مدرنیته غربی با بحران جدی مواجه شده و اما هر بار از درون همین بحران‌ها و چالش‌ها، راه خود را به سوی آینده و توسعه می‌یافت.

طرح بحث سرمایه اجتماعی در غرب نیز کمابیش واجد چنین معنایی است. بحث سرمایه اجتماعی را شاید بتوان به سال ۱۸۳۱ هنگامی که آکس دوتوکویل فرانسوی برای بررسی دموکراسی در آمریکا به این کشور سفر کرده ارجاع داد که در مشاهدات خود به روابط انجمنی مردم آمریکا که داوطلبانه و غیررسمی است پی برد که در برابر روابط رسمی و الزام‌آور نهادی اروپا پویاتر است که همانند یک سریش اجتماعی مردم را در کنار هم نگه داشته و دموکراسی را حفظ می‌کند. اما او خطراتی را به تعبیر خود برای اولین و بزرگترین دموکراسی جهان احساس می‌کرد. همبستگی اجتماعی - مکانیکی و ارگانیکی امیل دورکیم نیز به عوامل و عناصر همبستگی اشاره می‌کند که امروزه به نام سرمایه اجتماعی شناخته می‌شود. گمنشافت و گزلشافت فردیناند تونیس، قدرت و کاریزمای ماکس وبر، و نظریه «طبقه در خود» و «طبقه برای خود» کارل مارکس نیز همگی ویژگی‌های همبستگی گروهی، طبقاتی و اجتماعی را ترسیم می‌کنند که امروزه مورد استفاده آنانی قرار می‌گیرد که به مفهوم سرمایه اجتماعی پرداخته‌اند.

از اندیشمندان مشهوری که از نظریه دوتوکویل در بررسی علل ثبات جامعه و دموکراسی امریکا الهام گرفته و به تحلیل آن در میدان

تحقیقی کشور ایتالیا پرداخته روبرت پاتنام است که با مقایسه مناطق شمال ایتالیا و جنوب آن کشور، به این نتیجه می‌رسد که مناطق شمالی به دلیل سابقه کارکرد مؤثر بین دولت و جامعه مدنی به پیشرفت و توسعه دست یافتند اما مناطق جنوبی که از فرهنگ ریشه‌دار استبداد دوران حکومت نورمن رنج می‌برد، بین مردم و حکومت و نهادهای جامعه، شک و ترس و تردید دوسویه وجود دارد که مانع از پیشرفت آنان می‌شود.

بیل کلیتون که وارث نظریه لیبرالی رونالد ریگان و فردگرایی بی‌حد و حصر تاجریسم شده بود، و متوجه شده بود که جامعه آمریکا در بستر جریان نئولیبرال فردگرایی رادیکال به سمت اضمحلال می‌رود، در سال ۱۹۹۴ جذب نظریات پاتنام شد و او را برای مطالعه جامعه آمریکا به کمپ دیوید فراخواند و از آن زمان پاتنام با کتاب معروف «بازی بولینگ به تنهایی»^۱ به شهرت جهانی رسید و این ایده به صورت یک جنبش آکادمیک برای مواجهه با خطر عدم همبستگی اجتماعی در جامعه غربی درآمد. تعداد مقالات علمی که سرمایه اجتماعی رابه عنوان واژه کلیدی خود برگزیده بودند، قبل از ۱۹۸۱ فقط ۲۰ عنوان بود اما بین سالهای ۱۹۹۱ تا ۱۹۹۵ به ۱۰۹

^۱. Bowling alone

عنوان افزایش یافت. بین سالهای ۱۹۹۶ تا مارس ۱۹۹۹ به ۱۰۰۳ عنوان رسید (Harper 2001:6) و به طور جدی در حوزه فعالیت سیاست‌گذاران قرار گرفت.

امروزه سرمایه اجتماعی یکی از مباحث اصلی و اساسی مراکز دانشگاهی، تحقیقاتی، سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان دولتی است که سرآمد آنها بانک جهانی است که ادبیات بسیار غنی در این حوزه گردآوری کرده است. اما آیا این بحث واقعاً یکی از ضرورت‌های اساسی جوامع غیر غربی - غیر سرمایه‌داری هم هست و یا اینکه جوامع شرقی و فقرا هم می‌توانند از طرح بحث سرمایه اجتماعی بهره‌مند شوند؟ و آیا تولید و تقویت سرمایه اجتماعی در حوزه وظایف دولت است و یا اینکه دولت در این عرصه نباید دخالت کند؟.

برآیند منفی سرمایه اجتماعی چیست؟ و تفاوت بین سرمایه اجتماعی و سرمایه انسانی کجاست؟ مهمترین نظریه‌های سرمایه اجتماعی چیست و روش سنجش آن چگونه است؟

براستی آیا سرمایه اجتماعی امروزه یکی از مسائل اجتماعی ما در ایران است که می‌بایست بدان پرداخته شود؟ و یا اینکه همانند بسیاری از تقلیدهای ما از غرب در بسیاری از عرصه‌های زندگی

اجتماعی، یک گفتمان وارداتی و عاری از هر نوع حقیقت و واقعیت برای جامعه ما است، پرسش هایی است که نیازمند بررسی های جدی تری است.

آیا ما نیز به همراه بحران های اجتماعی غربی که نتیجه فرآیند طوفانی مدرنیته است، دچار بحران های اجتماعی غربی و مدرن می شویم آنچنانکه مثلاً پست مدرنیسم بعد از اندکی درنگ در غرب بلافاصله به کشور ما به عنوان یک گفتمان می رسد و اکنون سرمایه اجتماعی هم یک مد گفتمانی جدید غربی است و یا اینکه ما هم به موازات بهره مندی از فناوری غربی و تلاش برای نوسازی، به بیماری های اجتماعی غربی مبتلا می شویم و همچنان که مدرنیته مسری است، ما ناگزیریم تا مصرف کننده راه حل های اجتماعی غربی برای مواجهه با آثار سوء مدرنیته و مدرنیسم باشیم. و اینک تقلیدهای ما علی رغم همه پرهیزها نه تنها به عرصه علوم و تکنولوژی محدود نشده بلکه به عرصه زندگی اجتماعی و راه حل های زندگی اجتماعی جدید کشیده شده که بعضاً تضادها و تناقض هایی از خود بروز می دهد. اینها پارادوکس های تجدد در کشور ما است که البته گریزی از آن نیست اما می توان آن را سازماندهی کرده و به عنوان یک

فرصت در برنامه‌های توسعه اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی ملاحظه کرد.

در این مجموعه، سعی شده است تا به این پرسش‌ها، تضادها و تناقض‌ها و ضرورت‌ها تا حد امکان پاسخ داده شود.

در فصل اول به تعریف سرمایه اجتماعی و کارکرد آن در برنامه‌های توسعه جوامع امروز پرداخته شده است. در این فصل سعی شده تا راههای سنجش سرمایه اجتماعی هم بررسی شود.

در فصل دوم، به رویکردهای پیر بوردو، جیمز کلمن، رابرت پاتنام، فوکویاما، آلن فوکس و الیزابت بوت پرداخته شده و ضمن بررسی نظریه آنان، سعی شده تا سنجش‌های مبتنی بر نظریه آنان نیز طرح شود.

در فصل سوم، به دلیل ضرورت پرداختن به توسعه سیاسی در برنامه‌های توسعه‌ای کشور، رابطه سرمایه اجتماعی با توسعه سیاسی به بحث گذاشته شده و چندین متغیر مربوط به سنجش نقش سرمایه اجتماعی در توسعه سیاسی، معرفی شده است.

فصل چهارم، رویکردی جامعه‌شناختی به سرمایه اجتماعی است که در آن به سرمایه اجتماعی در عصر پست مدرن، نقش‌خانه و خانواده در تولید سرمایه اجتماعی برای اعضا، رابطه متقابل تعلیم و

تربیت و سرمایه اجتماعی، بهزیستی و تندرستی و جرم و جنایت در این فصل مورد بررسی قرار گرفته است که یک الگوی سنجش هم‌ضمیمه این فصل است.

فصل پنجم، به بررسی ادبیات سرمایه اجتماعی در ایران پرداخته و با مروری بر کتابها، مقالات، پایان‌نامه و پروژه‌های تحقیقی موجود در این زمینه، سنجش‌های مرتبط با مقیاس‌های سرمایه اجتماعی را از میان پیمایش‌های انجام شده استخراج کرده و سعی بر ارائه وضعیت موجود سرمایه اجتماعی در ایران از سال ۱۳۵۳ تا سال ۱۳۸۲ را دارد.

و بالاخره در خلاصه و نتیجه‌گیری به بعضی از جنبه‌های متناقض و ابعاد منفی تشکیل سرمایه اجتماعی اشاره کرده اما آن را دلیلی بر تخطئه مفهوم و کارکرد سرمایه اجتماعی ندانسته و توصیه می‌کند تا در ایران با جدیت به دنبال تقویت آن باشیم.